

Destí gitano

Any 700. Territori del Panjab, frontera nord-occidental de l'Índia. Un home kshatriya –nom de la segona casta índia, que engloba els nobles guerrers emparentats amb els prínceps rajputs, per damunt queden només els sacerdots bramins– mira l'horitzó. Sap que és seu. Somriu. Els ulls li brillen invictes com a Shere Khan, el tigre caçador que protagonitza la primera part d'*El llibre de la jungla* de Rudyard Kipling.

Any 1996. Avinguda de la Plata, València. Un gitano acaba d'arribar a casa. Ha venut poc al mercat i se sent bullit a impostos i despeses. Engega la ràdio. Un individu assegura en un programa de debat que preferiria tenir com a veí un violador que un gitano. L'apaga. Els ulls del gitano són morts com ho era Shere Khan quan va ser escorxat per l'ésser humà a la segona part de llibre de Kipling. En realitat no hi ha lloc per als tigres en aquests temps.

És bastant possible que un fil de sang unesca aquests dos personatges, però a través de poc més d'un miler d'anys s'han convertit en antitètics. Parits per una cultura oriental plena d'equilibris, els gitanos són aus denigrades en una societat occidental que només els considera estereotips antropomòrfics que no comprèn. I ells, amb motius, veuen en la realitat paia un canibal etnocèntric que demostra el seu odi a la diversitat. L'èxode dels rom –nom que els inclou i que en llengua romanó (vegeu pàgina 61) significa "home"– ha estat físic, però és també espiritual. I ja no es pot prolongar. El sistema ha tancat les portes de sortida d'emergència.

Nòmades a la força. Tot va començar en un món de guerrers d'ascendència santa on els kshatriya, centrats als territoris nord-occidentals com el Panjab i el Rajasthan, controlaven l'Índia sota l'ègida dels bramins. Però al segle IX, l'Islam conquesta el planeta i envaeix la que centúries després seria la joia de la corona britànica. En una primera marxa colossal, part dels rajput fugeixen dels vencedors de les guerres de domini i es perden per Europa (vegeu mapa a la pàgina 64). Altres continuen a l'Índia. La segona gran migració és motivada per la irrupció dels mogols a l'Índia al segle XII. Així, recorren el camí cap a Europa, a través del golf Pèrsic, on contacten amb habitants indostànics fills del primer èxode indi).

Aquestes són les tesis històriques de Vania de Gila Kochanowski, gitano doctorat per la Sorbona en lingüística i dialectologia, investigador

**El seu cant és
moda més que
mai i els païos els
respecten només
quan un escenari
marca la
distància. Són la
minoria ètnica
més important
d'Europa i viuen
definites per la
providència. Es
mouen sacsejats
entre la tradició
i l'era Internet.
En aquest
dossier,
analitzem per
què els gitanos es
troben avui
davant d'un futur
que no els rep
amb els braços
oberts.**

constant del tema. La seua teoria coincideix amb la del doctor W. K. Rishi, director del Centre d'Estudis Gitanos de l'Índia, una de les màximes autoritats en la matèria. No obstant, hi ha estudis que apunten la possibilitat d'una fugida cap a Egipte després de travessar Pèrsia i Síria per passar al Magrib –on encara avui trobem gitanos musulmans– i a Europa.

El doctor Shyam Singh Shashi, president de la fundació estatal investigadora Research Foundation de l'Índia, autor del llibre *Roma, the gipsy world* i antic director de publicacions del govern d'Indira Gandhi no està d'acord a considerar els gitanos provinents únicament dels rajput: "és un reduccionisme còmode. Hi ha comunitats com els banjara que sempre han estat diferenciades a l'Índia més enllà de les castes, i que molt probablement són els pares dels gitanos. Practiquen oficis com el de ferrers o negociants de bestiar, oficis que els rom han estés per Europa. Físicament són semblants i el sentit estètic coincideix. Podem dir aleshores que els gitanos viatgen des de tota l'Índia, des del nord fins Maharashtra, que és al sud". Tot i que els testimonis d'aquest recorregut comencen a ser fiables a partir del segle XIV i sobretot al XV, als anys 853, a Cilícia, i al 1100, al mont Athos, els lingüistes parlen d'indícies de romanó. En tot cas, a començament del 1400 es té constància de la seua presència a Augsburg i a meitat de segle ja apareixen a Barcelona.

Al llarg del territori europeu i en un primer moment, segons Kochanowski, "els gitanos despertaven sorpresa, amb les seues robes d'estil oriental i les seues arts adivinatòries. Els nobles europeus es portaven bé amb ells." Però amb la substitució del feudalisme per les monarquies absolutes, "varen començar els intents d'assimilació. Els monarques absolutistes volien un poble homogeneïtzat i els gitanos significaven un maldecap. Des dels inicis, es negaren a perdre les seues senyes d'identitat, llavors començà la persecució repressiva", afegix el dialectòleg. L'imperi de l'església catòlica és clau, segons Kochanowski, en l'enduriment de les mesures restrictives, perquè "els gitanos representaven l'exaltació de l'àmbit profà." Aleshores, per uns i altres motius, eren capturats, i molts fets pressoners per a treballar en vaixells que anaven a Amèrica. L'antiga secretària de la representació gitana en la UNESCO Anisha Vrancky, comenta que "el fet que molts gitanos emigraren al segle XX als Estats Units buscant la terra de promissió i a tota Amèrica del Sud,

tenia un precedent en els gitanos que segles abans foren traslladats allí a la força en una mena de règim esclavista.”

Europa i l'holocaust. Les monarquies van deixant pas a les revolucions i les evolucions polítiques europees, però els gitanos, ja carregaran per sempre amb l'estigma de ciutadans parasitaris. Quan Adolf Hitler devasta la República de Weimar, aquests nòmades entren progressivament a formar part de la “solució final” nazi. Es calcula que al voltant de 600.000 gitanos varen ser torturats i aniquilats pels manobres del III Reich. Vania Kochanowski, va ser fet pressoner a Polònia i va viure uns mesos d'horror al camp d'extermini de Birkenau: “ens tractaven com als jueus, ens mataven a les cambres de gas i s'enduien els nostres fills per fer-los servir com a rates de laboratori als metges nazis. Però se'ns eliminava per motius diferents. El genocidi dels hebreus era un dels objectius del règim. Nosaltres érem només una molèstia per al *führer*, perquè no encaixàvem en el seu pla d'una Europa ària”. Encara avui, hi ha molt pocs gitanos que hagen rebut les compensacions econòmiques que Alemanya està obligada a pagar als presoners de guerra. En paraules de Diego Luis Fernández, vice-president de la federació d'associacions gitanes Unió Romaní a l'estat espanyol, “l'holocaust gitano ha estat poc investigat. Les nacions riques s'abocaren amb els jueus quan va finalitzar la guerra, però s'oblidaren els gitanos.”

Un pensament comparatiu entre els dos grups duu molta gent a preguntar-se per què els gitanos no reivindiquen un Israel propi que els col·lectivitze com a ètnia. No ha faltat tampoc qui ha demanat un retorn massiu a l'Índia, però S. S. Sashi respon “l'Índia és la terra mare, no la terra promesa. Els gitanos són ciutadans del món.” Cortesament, Sashi evita assenyalar que l'arribada estrangera en massa de 12 milions de persones –quantitat estimativa de gitanos al món– desestabilitzaria per sempre la balança demogràfica del país asiàtic.

Actualment, la situació dels gitanos europeus és en general lamentable. A França, on molts *tziganes* –gitanos francesos– encara practiquen el nomadisme, viuen com a proscrips dedicant-se a treballar el ferro, a fer de firaires o a la venda ambulat. No obstant, França, Itàlia, Polònia o Anglaterra són territoris on poden inhalar cert aire de llibertat. Als països de l'est, l'ambient s'enfosqueix. Amb l'enfonsament del comunisme, les persecucions i actes violents a Hongria, Txèquia i Rússia contra els rom han estat imparables, tot i que aquests compten amb una exigua representació parlamentària. A Romania, des de la caiguda de Ceausescu, han augmentat les matances de gitanos. El paroxisme del caos gitano es concreta a l'ex-Iugoslàvia, on són els vertaders gossos de la guerra. Reben tot el ter-

PABLO SAN JUAN

Dalt, una nena caló de València. Baix, el 'tio' Juan Roige "el Pipa", antic assessor de l'ex-president de la Generalitat valenciana Joan Lerma en temes de minories ètniques. Són dues cares vitals dins del món gitano, la innocència dels nens i l'experiència dels tios. En la portada d'aquest número i en la imatge de la pàgina 54, apareix posant l'educador Ricard Borrull, preocupat profundament pel camí del seu poble.

PABLO SAN JUAN

ror en una cruïlla ètnica de la qual se senten desviculats.

Fora d'Europa, els gitanos d'Amèrica del Nord se solen moure per zones suburbials, dedicats sovint a vendre cotxes de segona mà. Al Brasil o l'Argentina, la seua presència és més decisiva, i sembla que els sud-americans no els consideren ben bé un problema, sinó més aviat peces distintes del seu propi mosaic.

Per sort, exceptuant deplorables fets aïllats, els gitanos o calós –com s'autodenominen– del nostre país no són tractats a punta de pistola. Però les dificultats que pateixen són altres, i molt complexes. Des que els Reis Catòlics decretaren que devien ser perseguits per no voler deixar les seues diferències de comportament i formar part clònica de la corona, els gitanos han estat conceptuats com enemics públics. L'últim decret restrictiu contra ells es va donar durant el franquisme amb la seua “*Ley de vagos y maleantes*”, que permetia a la Guàrdia Civil molestar el gitano pel simple fet de ser-ho. A mesura que el règim de Franco va podrint-se, es va obrint el jou legal sobre el caló fins que la Constitució espanyola reconeix per iguals tots els membres de l'estat. Als anys 70, però, la situació es complica quan part de les classes baixes gitanes varen caure en la ruïna de la droga, constituint-se en petits clans de traficants que poc tenien a veure amb estructures familiars gitanes, sinó que reproduïen *caporegimes* mafiosos controlats per paios. Ja era un fet definitiu l'assimilació dels esquemes occidentals en els estrats de misèria.

Els principals assentaments gitanos dels Països Catalans es donen a Catalunya i al País Valencià. A Barcelona contrasta la bona situació dels gitanos del carrer de la Cera o del barri de Gràcia amb la molt trista de Can Tunis o la Mina. Les comarques més poblades són la del Barcelonès, amb 16.750 gitanos i el Vallès Occidental, amb 15.100. Al País Valencià, a la rodalia de la capital, la convivència normalitzada es dona en zones com el barri de la Ciutat de l'Artista Faller o el poble de Xirivella, mentre que les anomenades “viviendes socials” –habitatge estatal ideat per substituir el barraquisme– es concentren al barri de la Coma, Paterna, a Alacant i a Burjassot. A Mallorca, els calós es concentren a son Banya i al Moliner, els que més temps duen a l'arxipèlag estan plenament integrats en la societat, però els immigrants més recentment d'Espanya formen part de la marginalitat. A Perpinyà, la situació dels gitanos –famosos per haver mantingut especialment viu el català– és especialment crítica, sumits en laberíntiques taxes d'atur i atacats en bona part per la sida i l'heroïna.

Hi ha sobretot una pinça en la relació paio-caló que no deixa de prémer: la interior, la psicològica. El gitano mitjà allunyat de les circumstàncies límits, i que es dedica principal-

ment a la venda ambulants, no és encara avui un ciutadà distint, sinó inferior. La seua cultura és en moltes ocasions directament oposada a la del paio, és a dir, a l'europea, que actua monolíticament com un mall.

Esperances retroprogressives. Compromem-ho: el gitano només existeix socialment com a part d'un determinat llinatge en una estructura que l'antropòloga Teresa San Román anomena "patrilocal" (definida per la dinastia paterna). Segons Jesús Salinas, educador paio però de cor gitano, "el caló sols existeix a l'interior d'una família. Per ell la promoció individual no té cap sentit. Això s'oposa a la cultura paia, on només compta un mateix."

La seua atmosfera es veu molt marcada per l'honor. Moltes vegades farà allò que s'espera que faça davant d'una determinada situació per evitar que altres gitans pensen que no ha actuat com un caló. Això té avantatges i alguns mals temibles, com les "quimeres" o els ajustos de comptes, per sort pràcticament desterrats, que molts gitans han practicat per salvaguardar un sentit de l'estima temperamental que els paios consideren folletinesc. La relació amb els ancians —els *tios*— és inversa a l'occidental. Com més grans són, més els valoren, sempre que hagen portat una vida justa, tot i que actualment han perdut certa força dins de la societat gitana per osmosis de l'exaltació paia a la promoció de la joventut. Només cal pensar que la cultura gitana és àgrafa, no escrita, i els *tios* han estat sempre els transmissors orals de les històries i l'experiència. Aleshores, el xoc pot esdevenir constant. Per Diego Luis Fernández, "els paios no tenen dret a ignorar obertament les

Merche, de la Ciutat Fallera, va ser desposada pels rites evangelistes. L'església de Filadèlfia ha servit per constituir un punt social de trobada de xics i xiques en un ambient que es presuposa "de respecte" per la presència de Déu. Entre els gitans, "el culte" és un veritable fenomen expansiu de què molta gent recela.

senyes d'una comunitat estatal de 600.000 persones". Però ho fan. I Fernández oblidava un aspecte: els gitans estan en minoria en un estat regit per normes de conducta i aprehensió moral radicalment distintes. "Per això és bàsica l'aplicació del retroprogressisme —comenta Ximo Bustamante, vice-secretari general d'Unió Romaní—, terme que va encunyar el filòsof Salvador Pániker i descriu l'acte d'unir simultàniament l'avanç envers allò nou conservant l'origen transcendent de les coses. En aquest cas, el fet de ser gitano, de fer comprendre al paio que se'ns ha de parlar de convivència solidària, però no d'assimilació."

També Ricardo Borrull, mestre d'ensenyança primària al col·legi Garcia Planells de Manises, creu en aquesta implicació. "S'ha de preservar la gitaneïtat. Fixem-nos en el camp educatiu. El fracàs del sistema escolar és profund amb els gitans. L'escola, tradicionalment ha estat considerada pel meu poble com una presó. Ens veiem, doncs, en uns anys, els presents, en què l'escolarització és obligatòria i els nens gitans hi acudeixen —només el 20% de l'estat espanyol no ho fan, els nascuts en esferes totalment desestructurades. Però no està preparada per a rebre'ls com uns xiquets internament diferents, transmet un missatge desigualitari eludint temes de cultura gitana, per exemple. Aleshores, quan arriba l'hora d'escollir, als 13 anys, infinitat d'adolescents que no han sentit com a seu el fet escolar abandonen les aules... perquè els pares també consideren l'escola com una institució que 'apaia', que dilueix les arrels calós i busca una assimilació. És el gran caos, perquè el futur dels gitans travessa indubtablement l'assistència a la universitat, que, encara més, és

La decisió de Manuel

Manuel Fernández Cortés és l'únic regidor d'ètnia gitana al nostre país. Integrant com a independent del grup municipal de Convergència i Unió a Sant Adrià de Besòs (Barcelona), va arribar a Barcelona amb 16 anys (ara en té 38), després de deixar Andalusia i passar per Suïssa. De rostre hirsut i parlar incandescent, va anar a parar finalment al conflictiu barri de la Mina, a Sant Adrià, on conviuen més de 4.500 calós. És un dels pocs de la seua ètnia vinculats a la política.

—*Quins estudis té?*

—Vaig fer arts i oficis en unes classes nocturnes. Poc després vaig aconseguir feina d'educador impartint classes de ceràmica, ofici que encara practico.

—*De ceramista a l'Ajuntament. Un salt poc comú.*

—Va ser progressiu. La Mina ocupa la meitat de Sant Adrià, i el 35% dels seus habitants són gitanos. Quan va arribar la transició, ens vàrem adonar que era necessari entrar dins del món de l'associacionisme per tenir un camp reivindicatiu ben orquestrat, i constituïrem el Centre Cultural Gitano de la Mina. Els problemes d'aquesta zona perifèrica són enormes, va ser construïda per donar cabuda a habitants marginals d'altres espais de Barcelona, i ha arribat a tenir una densitat de població demencial perquè l'Ajuntament de la capital va decidir que Barcelona havia de "posar-se guapa". El barri es va convertir en un reducte d'allò que no volien que es veiés.

—*Això incloïa els gitanos.*

considerada pel gitano tradicional com cosa aliena. Només 200 gitanos són universitaris a tot l'estat." Jesús Salinas, al seu torn, incideix en "la gran revolució que ha donat el gitano aquest segle. Ha passat d'un miler d'anys de nomadisme a viure un procés de sedentarització, a haver de preocupar-se per comprar un pis i pagar les lletres. Diguem-ne que, inconscientment, el gitano és encara un nòmada que ha de fer-se a la idea que viu en un món que l'obliga a ser sedentari per estar dins dels esquemes socials. I això no és senzill d'assimilar".

"Si els actuals universitaris procuren viure el dia a dia particular com a gitanos, demostrant que un es pot servir del sistema sense deixar que aquest t'engolesca, estarem salvats, perquè els pares dels futurs universitaris veuran que pel fet d'estudiar els fills no s'allunyan de les seues arrels —afirma Borrull—. Sobretot si es ca-

RICARD CUGAT

—Els gitanos pobres o immigrants d'Espanya, és clar, els "peluts". No els de Gràcia o Hostafranc. Però almenys a la Mina encara tenim certs serveis mínims. Llocs com Can Tunis són un tercer món dins d'una ciutat esplendorosa.

—*Es per aquesta situació d'arraconament que decideix entrar en política?*

—Ho faig perquè sempre m'he passat la vida reivindicant millores per a la meua gent des de l'associació. I en unes passades eleccions municipals, el PSC —que governa el consistori del poble des de fa dotze anys— em va oferir l'oportunitat de formar part de les seues llistes. Evidentment, al paio l'interessa vincular a la seva corda els gitanos que els proporcionaran vots de la base caló. Finalment hi vaig acceptar. Però el PSC va perdre quatre regidors. I jo em vaig assa-

bentar que des de la representació municipal es queixaven, "quina merda", deien; el gitano no els havia aconseguit els vots que tocava. Em vaig sentir fastiguejat i me'n vaig allunyar.

—*Fins que CiU el va temptar.*

—Ja ho havien intentat abans que el PSC, però vaig escollir malament. En les passades municipals em va costar decidir-me, però després de repensar-ho em va semblar correcta l'oferta de CiU, perquè jo figurava com a independent en les llistes, i perquè el seu programa polític local és més d'esquerres que el del PSC. Vàrem treure cinc regidors i jo anava com a número quatre.

—*Es podria pensar que vostè no té ideologia política en realitat, que només l'importa estar en el lloc just.*

—Mira, els gitanos, a la nostra manera som nacionalistes. No geogràficament nacionalistes, però sí culturalment, i amb això coincideixo amb Convergència, crec en aquest fet. D'altra banda, em sento tan català com el que més, i CiU defensa els interessos catalans. I en tercer lloc, així tinc l'oportunitat de fer coses positives des de dins.

—*I des de dins, sent vostè el racisme?*

—Sí. Esporàdicament, però el veus. Gestos, mirades, comentaris. És una baixesa, perquè es pressuposa que la gent de dalt ha de donar exemple. Però el mal és tan profund, els paios el duen tan dins... Ens demanen integració, i quan ens hi acostem com a iguals ens rebutgen. De vegades penso que no poden evitar-ho.

J. M. O.

sen amb gent de la seua ètnia, i això no ho han fet els pocs gitanos universitaris que pertanyien a generacions anteriors, i han espantat ancestralment el gitano tradicional."

Punts clau. En altre pla, el desig retrogressista ha de prevenir també amb urgència l'univers específic femení gitano, sempre altament delicat, si vol afrontar la seua pròpia raó de ser. Per a l'antropòloga caló Ana Giménez, "no és fàcil, però el paper femení ha anat dinàmicament canviant. Amb la venda ambulants, és ella la que està al capdavant del treball, la que compra el gènere i el ven. La que duu majoritàriament els diners a casa. Això abans era impensable. La vinculació al món de l'estudi superior és més baixa que en el cas masculí, i el tema de la virginitat encara es manté. I això últim perquè les mateixes gitanes ho volen. No es

Trini, d'Alzira, representa molts dels ideals de bellesa gitana. Encara que amb pas lent, les dones gitanes comencen a fer sentir les seues reivindicacions. De mateixa manera que el feminisme dels països orientals, estan dirigides cap a la recerca de la millora laboral i de preeminència dins del seu àmbit comunitari. Són exigències diferents de les dels moviments europeus en pro de la dona, com pot ser la igualtat sexual.

viu de manera traumàtica llevat de poques excepcions." No obstant això, moltes són les dones que desitjarien canviar aspectes del seu desenvolupament. Nieves, de València, és una d'elles, i representativa del sentiment d'una minoria que es queixa. Aquesta caló de 31 anys i casada des dels 15 diu: "les gitanes no tenim avui capacitat d'anàlisi per a res, perquè no se'ns ha permès mai eixir d'un món molt reduït, el dels pares, el marit i els fills. Les associacions de dones caminen tímidament, quan estem en una situació en que no podem ni fumar en públic. Hi ha gitanos que miren malament fins i tot que una gitana estudeie, com si ja no fóra ella mateixa. I cal canviar-ho." Nieves no entra en el tema de la virginitat matrimonial, que respecta i que creu identificatiu de la seua ètnia, i vaticina que serà vital "parir dones ben valentes, que facen soroll".

Moltes de les xiques que no poden eixir del nucli estrictament familiar han trobat una il·luminada manera de relacionar-se socialment dins el culte evangelista conegut com església Filadèlfia –el nom prové del llibre de l'Apocalipsi– on és possible el contacte entre joves en un ambient que se sap respectuós. L'església Filadèlfia –o Al·leluia– importada de França fa més d'una dècada, pertany a la branca evangelista de les esglésies protestants i està adequada a la indiosincràsia gitana. Els pastors són gitanos, els fidels són gitanos i els càntics i salms que flueixen durant els sermons responen a ritmes caló. Dels més de 200.000 seguidors del culte Al·leluia que hi ha a l'estat espanyol –els altres indrets mundials d'importància són França, Argentina i Mèxic–, el 90% són gitanos. L'altre 10% s'hi acostia seduït. Oscar Vizarraga és un "candidat" –aquell que es prepara per ser pastor– que matissa que una de les vies transmissores de l'adscripció a l'església "es fa a través de la família. Com que entre el poble gitano l'entorn és tan important, a aquell que li ha anat bé acostar-se al culte vol el mateix per als seus, i els procura convèncer." Tot i que el missatge Filadèlfia és molt conservador i donat a creure en fets miraculosos i dons de llengües, ha aportat a l'esfera caló un allunyament de la violència –"només Déu té dret a la venjança"– i, especialment, de les drogues, incloses el tabac i l'alcohol, que considera creacions satàniques. Això últim ha dut alguns sociòlegs a qualificar-la de "metadonna espiritual".

El drama associatiu. Un interlocutor vàlid.

Aquest és l'element que els caló asseguren que sempre han necessitat per fer-se escoltar pels representants del poder. Les associacions gitanes es varen crear per fonamentar aquestes converses de reivindicació, i impulsar l'eixida endavant de tota una ètnia. Primer l'església va tutelar l'organització dels gitanos pensant que tots sols podien resultar massa inexperts i conflictius. Durant la transició aparegueren associacions gitanes plenament civils inspirades en els models catòlics. Va destacar des d'un inici Unió Romaní, amb seu a Barcelona. A poc a poc, com la borradora, en brollaren d'altres en cada ciutat. La idea era bona. El desenvolupament, no.

La distància entre els gitanos de base i els discursos de les altres associacions és desproporcionada, uns no tenen massa idea de com els va als altres. Molts dels pressupostos concedits per les administracions només eren pagats per callar boques, creant una perillosíssima dependència del negoci de la subvenció per a controlar les reivindicacions. Nepotisme i amiguisme han estat a l'ordre del dia.

Tot i la voluntat de moltes de les organitzacions, els errors d'unes han ferit les altres i el moviment associatiu, decididament, ha de plantejar-se una seriosa reconversió. Per Ana Giménez "l'invent ha fallat perquè les actituds de lluita que calia prendre han acabat en una venda al millor postor polític per rebre subvencions. En comptes de tenir un paper cohesionador, han acabat deslligant la base social. La capacitat de transformació gitana és lenta, i les administracions que haurien de preocupar-se desconeixen la realitat caló".

Les relacions internacionals que les associacions han establert amb representacions dels rom europeus o la insistència en l'aplicació del pla nacional de desenvolupament gitano en èpoques passades, queden per al record enmig de la boira actual. "Les nostres organitzacions segueixen el model paio, i no hauríem d'estranyar-nos que algunes cometen de vegades els mateixos errors", afirma Diego Luis Fernández d'Unió Romaní. Ací es troba plausiblement la vertadera fita del retrogressisme: nadar en mars occidentals sense que els mateixos taurons que ja han devorat l'ètica paio s'escuren les dents amb els ossos dels gitanos. El poeta William Blake deia que per a certs pobles, la nit és infinita. Tant de bo que s'equivoque.

Joan M. Oleaque